

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 352

25 lat gospodarki rynkowej w Polsce

Redaktor naukowy
Bożena Borkowska

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2014

Redaktor Wydawnictwa: Aleksandra Śliwka

Redaktor techniczny i korektor: Barbara Łopusiewicz

Łamanie: Beata Mazur

Projekt okładki: Beata Dębska

Publikacja współfinansowana z budżetu województwa dolnośląskiego

**DOLNY
ŚLĄSK**

Publikacja jest dostępna w Internecie na stronach:

www.ibuk.pl, www.ebscohost.com,

w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej www.dbc.wroc.pl,

The Central and Eastern European Online Library www.ceeol.com,

a także w adnotowanej bibliografii zagadnień ekonomicznych BazEkon

http://kangur.uek.krakow.pl/bazy_ae/bazekon/nowy/index.php

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania znajdują się
na stronie internetowej Wydawnictwa

www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Kopiowanie i powielanie w jakiegokolwiek formie
wymaga pisemnej zgody Wydawcy

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2014

ISSN 1899-3192

ISBN 978-83-7695-426-4

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Druk i oprawa:

EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, sp.j.

ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek

Spis treści

Wstęp	7
Bożena Klimczak: Napięcie między wolnością i odpowiedzialnością w okresie transformacji systemowej w Polsce	11
Sławomir Czech: Czy model szwedzki był realną alternatywą dla polskiej transformacji?	24
Mikołaj Klimczak: Powstawanie i rozwój instytucji ochrony konkurencji w Polsce w okresie transformacji	34
Danuta Kopycińska: Cienie transformacji – popegeerowskie bezrobocie. Przypadek zachodniopomorskiego rynku pracy	45
Anna Ząbkowicz: Nowe grupy interesu w branży ubezpieczeń na starość i rynek otwartych funduszy emerytalnych w Polsce (OFE)	60
Agnieszka Słomka-Golebiowska: Znaczenie OFE w gospodarce transformującej się: perspektywa ładu korporacyjnego	76
Rafał Jakubowski: The „maturation” of markets during the economic transition – the case of housing markets in Poland after 1989	91
Marcin Kępa: Kształtowanie się instytucji zamówień publicznych w Polsce: centralne planowanie <i>versus</i> konkurencyjne rynki	103
Maciej Miszewski: Fundamenty współczesnej gospodarki rynkowej a rzeczywistość – refleksja krytyczna	113

Summaries

Bożena Klimczak: The tension between freedom and responsibility in the period of system transformation in Poland	22
Sławomir Czech: Was the Swedish model ever a viable alternative for the Polish transition?	33
Mikołaj Klimczak: Creation and the development of competition protection institutions in Poland in transition	44
Danuta Kopycińska: Cons of transformation – the post-PGR unemployment. The case of West Pomeranian labour market	59
Anna Ząbkowicz: New interest groups in the old-age-pension industry and the market of open pension funds in Poland (OFEs)	75
Agnieszka Słomka-Golebiowska: The role of private pension funds in a transition economy: corporate governance perspective	90

Rafał Jakubowski: “Dojrzewanie” rynków podczas transformacji gospodarczej – przypadek rynku mieszkaniowego w Polsce po 1989 roku	101
Marcin Kępa: Shaping of public orders in Poland: central planning vs. competitive markets.....	112
Maciej Miszewski: Fundamentals of present market economy vs. reality – critical reflexion	127

Bożena Klimczak

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
e-mail: bozena.klimczak@ue.wroc.pl

NAPIĘCIE MIĘDZY WOLNOŚCIĄ I ODPOWIEDZIALNOŚCIĄ W OKRESIE TRANSFORMACJI SYSTEMOWEJ W POLSCE

Streszczenie: Przejście od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej i budowa demokratycznego państwa prawa to przejście od zniewolenia w działalności gospodarczej i publicznej do wolności politycznej, gospodarczej, obywatelskiej i osobistej. Wolność jest jedną z najstarszych idei związanych z naturą człowieka i z jego społecznym bytem, jest zjawiskiem empirycznym, które podlega obserwacjom naukowym i ocenie ze względu na swą wartość wśród innych wartości. Transformacja systemowa w Polsce rozpoczęta 25 lat temu była budowana na prawach wolnościowych. Przypadła na okres światowego renesansu liberalnych koncepcji wolności gospodarczej i własności prywatnej oraz ograniczonych funkcji państwa. Celem artykułu jest omówienie napięcia między wolnością i odpowiedzialnością w okresie transformacji systemowej. Napięcie takie występuje, gdy człowiek ma możliwości wyboru i działania.

Słowa kluczowe: wolność, wolna wola, odpowiedzialność, transformacja.

DOI: 10.15611/pn.2014.352.01

1. Wstęp

Przejście od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej i budowa demokratycznego państwa prawa to przejście od zniewolenia w działalności gospodarczej i publicznej do wolności politycznej, gospodarczej, obywatelskiej i osobistej.

Wolność jest jedną z najstarszych idei związanych z naturą człowieka i z jego społecznym bytem. Wolność jest również zjawiskiem empirycznym, które podlega obserwacjom naukowym i ocenie ze względu na swoją wartość wśród innych wartości. Transformacja systemowa w Polsce rozpoczęta 25 lat temu była budowana na prawach wolnościowych. Przypadła na okres światowego renesansu liberalnych koncepcji wolności gospodarczej i własności prywatnej oraz ograniczonych funkcji państwa. Wolność uzyskała ideowy i empiryczny prymat wobec innych wartości i była słabo powiązana z obowiązkami i odpowiedzialnością.

Celem artykułu jest omówienie napięcia między wolnością i odpowiedzialnością w okresie transformacji systemowej. Napięcie takie występuje zawsze, gdy człowiek ma możliwości wyboru i działania. Po pięćdziesięciu latach autorytarnego systemu społecznego i gospodarczego świadomość odpowiedzialności nie nadążała za nieoczekiwanym darem wolności. Omówienie tego niedopasowania zostało poprzedzone krótkim przeglądem podstawowych idei wolności oraz porównaniem koncepcji przedoświeceniowych i oświeceniowych. W dalszych częściach artykułu został przedstawiony stan świadomości i przekonań o możliwościach korzystania z wolności negatywnej w sytuacji dysonansów: poznawczego, pragmatycznego i aksjologicznego. Stan ten sprzyjał nadużywaniu swobody gospodarczej bez odpowiedzialności. Problem odpowiedzialności został omówiony najpierw jako zjawisko ontologiczne, które w okresie transformacji polegało na powiązaniu wolności zewnętrznej z odpowiedzialnością zewnętrzną. Empiryczne aspekty tego związku zostały poddane analizie fenomenologicznej Romana Ingardena. W następnej części przedstawiono poszerzone ujęcie napięcia między wolnością a odpowiedzialnością w porządku konstytucyjnym, chroniącym, oprócz wolności, inne wartości o znaczeniu fundamentalnym, takie jak godność osoby ludzkiej. Prowadzi to narrację w kierunku powinności wyrażających się w odpowiedzialnym korzystaniu z wolności.

2. Przegląd podstawowych idei wolności

Wolność jako pojęcie i jako idea ma charakter historyczny. G. Hegel pisał, że „wolność (...), będąc największym dobrem wywołuje nieskończenie wiele nieporozumień, zamętu i omyłek oraz pozostawia pole do wszelkich możliwych wybryków” [Hegel 1969].

Wolność w starożytności pojawia się zazwyczaj w opozycji do konieczności, losu lub przypadku. Dwie odmienne idee wolności pochodzą od Platona i Arystotelesa. U Platona wolność nie jest celem samym w sobie, lecz jest środkiem do realizacji celu, jakim jest wewnętrzne doskonalenie człowieka. Wolność nie jest darem, lecz odpowiedzialnością za wybór swojej drogi życiowej [Platon 1958]. U Arystotelesa wolność ma wymiar wspólnotowy. Prawo wolności oznaczało prawo uczestniczenia w życiu publicznym i powiązanie własnego dobra z dobrem wspólnym:

„Państwo jako całość nie może być szczęśliwe, gdy szczęścia nie będą odczuwać wszystkie jego części” [Arystoteles 1958, 1264 b].

W starożytności problem wolności pozostawał w cieniu innych wartości: dobra, prawdy i piękna. Człowiek nigdy nie był absolutnie wolny, nie mógł czynić tego, czego zapragnął. Był zawsze ograniczony – rozumem, dobrem wspólnoty, samodoskonaleniem. To były koncepcje, którym niechętni byli myśliciele liberalni. Ideał greckiej wolności jawił się jako zniewolenie, nie zawierał bowiem prawa człowieka do realizacji własnych pragnień i prawa do swobodnego prowadzenia działalności gospodarczej.

Hannah Arendt uważała, że to współczesne rozumienie wolności pojawiło się za sprawą wprowadzenia przez Augustyna pojęcia *liberum arbitrium*, czyli wolnej woli [Arendt 1996]. Jest to zdolność człowieka do wybierania między dobrem a złem. Jest to wybór między możliwościami egzystencjalnymi, między tym, czego człowiek chce, a tym, co może czynić jako sprawca [Augustyn 1953]. Wolność woli u Augustyna wiąże się z jego linearną koncepcją czasu, którą trudno przecenić w perspektywie gospodarczej.

Idea wolnej woli jest interpretowana nieustannie. Na gruncie empiryzmu wolna wola jest interpretowana jako wolność działania i decyzji. Przez wolność działania rozumie się zewnętrzne pole manewru działania człowieka, obszar rozwiązań dopuszczalnych przez zewnętrzne okoliczności. Natomiast przez wolność decyzji rozumie się wewnętrzne (psychiczne) pole manewru człowieka, a więc jego zdolność do wyznaczania sobie celów i ustalania sposobów jego realizacji. Augustyn rozważał wolną wolę jako wolność wewnętrzną, rozdartą między własnymi pragnieniami a uczuciem miłości bliźniego. Kant natomiast postrzegał wolność jako zdolność rozumu.

Od Augustyna pochodzi więc nie tylko rozumienie wolności jako wewnętrznej zdolności do wyborów, ale również zewnętrznych warunków, od których zależy obszar wolności, pole różnych możliwości działania. Jest to prekursorskie ujęcie wolności negatywnej, w znaczeniu niezależności, dobrowolności wyborów [Berlin 1994]. Augustyn ponadto odróżniał dobrą wolę od złej woli, mając na względzie kierunek dążeń człowieka. Wola według Kanta ma dwie możliwości:

- wyznaczyć sobie prawo moralne jako prawo rozumu, wyznaczyć sobie obowiązki i poddać się im. Jest to wola autonomiczna i dobra,
- pozwalać narzucić sobie zewnętrzne prawo sprzeczne z rozumem i poddawać się temu prawu. Jest to wola heteronomiczna i zła [Kant 1984; 1974].

W obu przypadkach człowiek jest panem swego działania, jest istotą wolną. Inaczej niż w przyrodzie, w której występują naturalne czynniki determinujące, u człowieka przyjmujemy, że podejmuje on dobrowolnie jakąś decyzję, chociaż mógłby podjąć inną. Dlatego nie oceniamy zjawisk przyrodniczych, natomiast w człowieku widzimy sprawcę czynu, za który jest odpowiedzialny. Oceniając czyny jako wyraz wolności, możemy je oceniać, uważać za dobre lub złe, chwalebne lub godne nagan. Możemy też określać odpowiedzialność i winę. Współczesny filozof H. Frankfurt [1971] rozważał problem wolnej woli w aspekcie rozwoju intelektualnego, psychicznego i moralnego człowieka, wyróżniając etap tzw. wantona, czyli człowieka, u którego dominują pragnienia, chęci dotyczące jego osobie, i etap człowieka dojrzałego, który wie, że może, ale nie wszystko, czego chce. Zna swoje możliwości, ma rozeznanie różnych skutków swoich działań. Nie oznacza to, że wybierze dobro moralne. Bywają ludzie o słabej woli lub o woli ograniczonej dramatycznie przez uzależnienie od organizmu.

Wracając do Augustyna i Kanta, należy zauważyć, że odpowiedzialny za zło jest człowiek, natomiast dobro pochodzi od Boga, aczkolwiek człowiek może je urzeczywistnić.

Odwrotnie jest to ujęte w utylitarystycznie osadzonej ekonomii klasycznej i neoklasycznej. Człowiek jest twórcą pozytywnych efektów podejmowanych przez siebie działań, natomiast nie zawsze określa się jego winę i odpowiedzialność za skutki negatywne.

Wolność działania i wolność decyzji jest pragnieniem ludzi. Ludzie chcą mieć jak największe szanse, aby realizować swoje pragnienia. Ten obszar wolności działania jest przedmiotem współczesnych praw człowieka, które jako prawa wolnościowe mają bronić przed politycznym i społecznym przymusem i gwarantować pole manewru oraz jako podstawowe prawa socjalne zapewniać takie warunki społeczne, by każdy człowiek mógł cieszyć się pewnym minimum konkretnej wolności.

Wolność decyzji jest wyznaczona przez możliwości kognitywne człowieka, przez jego wiedzę i wykształcenie. Wolność człowieka jest więc jego zdolnością myślenia. Z czasem ujęto to w formule, że wolność jest skierowana do prawdy.

W krótkim zarysie refleksji nad wolnością można dostrzec, iż:

- wolność jest doceniana, ale nie jest absolutyzowana – wolność nie jest przece-niana,
- wolność jest integralna, obejmuje zarówno wolność wewnętrzną, jak i wolność zewnętrzną,
- wolność jest warunkiem bycia człowiekiem, który może dokonywać wyborów, które są ukierunkowane moralnie,
- wolność zewnętrzna jest wolnością indywidualną, tj. wolnością szans działania w ramach środowiska społecznego i naturalnego.

Tak rozumiana wolność jest trudem. Jest wymagająca: człowiek powinien myśleć, pamiętać, zastanawiać się, przewidywać, poznawać siebie i otoczenie. Jacek Filek zauważa, że jest to doświadczenie zależności człowieka od świata [1996]. W myśli starożytnej i chrześcijańskiej to doświadczenie prowadziło do dobrowolnego imperatywu podporządkowania się. Zależność, podległość sprawia, że człowiek, czując się zniewolony, dąży do niezależności, niepodległości i opanowania nad światem. Jest to naturalne, silne pragnienie, które doprowadziło do idei wolności gospodarczej w ścisłym związku z wolnością osobistą i własnością prywatną [Lan-dreth, Colander 2005; Locke 1992; Pipes 2000].

Idea wolności gospodarczej zmieniła znaczenie wolnej woli. Indywidualność została zastąpiona indywidualizmem przez akcentowanie możliwości działania w świecie zewnętrznym. Świat wewnętrzny został zredukowany do odczuwania przy-jemności i przykrości, a wola służy do eliminowania „przykrych niepokojów” [Locke 1995, s. 354]. Kształtowanie tej idei trwało dwa stulecia, zanim przybrało spójną formę utylitarystyki i leseferyzmu, wspierających rozwijające się rynki. Wolność gospodarcza dotyczyła sfery handlu i przedsiębiorczości, a jej funkcją było umożli-wianie efektywności alokacji rzadkich zasobów, co z kolei miało służyć szczęściu człowieka.

Porównując oświeceniową koncepcję wolności z wcześniejszymi, można za-uważyć, że:

- wolność uzyskała rangę najbardziej cennej wartości, stała się podstawowym prawem człowieka, trzeba więc zastanowić się, czy wolność nie została przeceniona,
- w integralności wolności zostały zmienione proporcje na rzecz rozbudowywania obszaru wolności zewnętrznej – znalazło to wyraz w ograniczaniu roli państwa i prawa na rzecz samoregulacyjnych i spontanicznych działań, zwłaszcza w działalności gospodarczej,
- wolność w perspektywie bycia człowiekiem została sprowadzona w działalności gospodarczej do wolności indywidualistycznej przy jednoczesnym ograniczeniu refleksji nad wolnością człowieka w społeczeństwie, co oznacza pomniejszenie wolności w relacji do dobra wspólnego, do prawdy i do odpowiedzialności,
- wolność została ściśle powiązana z własnością, z dążeniem do posiadania, co nie było przedmiotem wcześniejszej refleksji.

Jest to zmiana radykalna, która odpowiadała na zapotrzebowanie społeczne. Idee utylitarystyczne, leseferystyczne i indywidualistyczne były wprowadzone do prawa i praktyki prawnej oraz wymiaru sprawiedliwości, a także z biegiem czasu ukształtowały nowożytny projekt demokratycznego państwa prawa.

3. Wolność i odpowiedzialność w sytuacji przejścia do gospodarki rynkowej

Przedstawienie tej zmiany pokazuje, jakie rozumienie idei wolności przenikało do badań ekonomicznych, a następnie do budowy projektów transformacji systemowej w Polsce. Pod wieloma względami sytuacja społeczna i ekonomiczna Polski pod koniec lat osiemdziesiątych przypominała sytuację w Europie Zachodniej, Wielkiej Brytanii i Ameryce Północnej w XVIII w. Dominacja państwa, ograniczenia wolności osobistej, wolności gospodarczej i innych praw wolnościowych uniemożliwiały autonomiczny rozwój osobisty, rozwój nauki, szkolnictwa i kultury oraz gospodarki. Zarówno elity, jak i pozostałe grupy społeczne potrzebowały wolności negatywnej jako wolności decyzji i działania. Integralność wolności i moralne ukierunkowanie wolności zostały zepchnięte do „podziemia” wobec rozumienia wolności jako celu, podstawowego prawa bez obowiązków i odpowiedzialności.

Trzeba tu przypomnieć, że liberalna, oświeceniowa idea wolności była od początku przedmiotem krytyki. Wolność w filozofii I. Kanta była wolą rozumnego porządkowania indywidualnych wolności w spójne, akceptowane prawo moralne służące godności człowieka. D. Hume uważał, że podstawą porządku społecznego w warunkach własności są: dotrzymanie umów i wywiązywanie się z dobrowolnie przyjętych zobowiązań. Prawnicy, teolodzy i filozofowie katoliccy odrodzili personalistyczną koncepcję godności osoby ludzkiej. Były to znaczące próby przywrócenia równowagi między wolnością a obowiązkami. Jednakże pojawienie się faszyzmu i komunizmu wywołało nową, pooświeceniową falę absolutyzowania wolności zewnętrznej jako wolności negatywnej. Polska transformacja była przygotowywana

i dokonywała się właśnie w okresie powtórnego odrodzenia idei wolności negatywnej, wolności do dokonywania wyborów, rozumianych przede wszystkim jako wybory gospodarcze. W sytuacji niedoborów konsumpcyjnych, zadłużenia i nieefektywności tzw. własności państwowej zainteresowanie tymi aspektami wolności jest zrozumiałe w skali społecznej. Dodam, że większość ekonomistów skoncentrowała się na swobodzie podejmowania działalności gospodarczej, wykazując brak zainteresowania podmiotowością człowieka i jego wewnętrzną wolnością.

Przeciętny Polak znajdował się wówczas w stanie dysonansu poznawczego, pragmatycznego i aksjologicznego. Dysonans poznawczy wyrażał się rozmięszaniem się wiedzy potocznej o rzeczywistości gospodarczej w warunkach nakazowych i rynkowych z nieoczywistością zmian politycznych, gospodarczych i społecznych. Dysonans pragmatyczny polegał na nieprzystawianiu metod i środków działania w gospodarce nakazowej do metod i środków gospodarki rynkowej. Dysonans aksjologiczny oznaczał rozbieżność między wartościami prywatnymi i rodzinnymi a wartościami, które, oprócz wolności, tworzą fundament demokratycznego państwa prawa i gospodarki rynkowej.

Ogłoszenie programu transformacji w październiku 1989 r., w którym do deklaracji o gospodarce rynkowej dodano słowo „społeczna”, nie dostarczało informacji koniecznych do przewycięzania dysonansu poznawczego. Z dysonansem pragmatycznym i aksjologicznym radzono sobie przeważnie za pomocą prywatnej przedsiębiorczości, która w obszarze wolności zakreślonym przez „dozwolone jest to, co nie jest przez prawo zabronione” realizowana była jako przedsiębiorczość nieproduktywna lub nawet destrukcyjna [Klimczak 2004]. Była to wyraźna recepcja T. Hobbesa, który twierdził że: „człowiek wolny to ten, któremu w tych rzeczach, jakie przy swojej sile i swoim dowcipie jest on zdolny uczynić, nic nie przeszkadza, by uczynił to, co ma wolę uczynić” [Hobbes 1954, s. 185], oraz wydawanych w drugim obiegu prac M. Friedmana i R. Friedmana *Wolni wobec wyboru* [1980] oraz F. A. von Hayeka *Droga do zniewolenia* [1989]. Autorzy tych i innych podobnych prac byli zwolennikami wolnego rynku z jak najmniejszą ingerencją państwa. Ich poglądy ukształtowały się w okresie zagrożenia ze strony totalitaryzmów. F. Knight [1941], L. von Mises [1963] i F. A. von Hayek [1978] nie ukrywali, iż ich idea wolności służyła do obrony wolnego rynku i do zapobieżenia zainteresowaniu i fascynacji bezpieczeństwem prowadzącym do zniewolenia. Jednocześnie uznawali oni potrzebę porządku prawnego, a także kulturowego i religijnego zakorzenienia. Najsilniej zostało to wyrażone przez F.A. von Hayeka w jego koncepcji spontanicznego, ewolucyjnego kształtowania się ładu instytucjonalnego rynku.

Rynek jest wspólnotą kultury, która została społecznie uznana i przyjęta jako powszechny wzorzec. Przestrzeganie reguł tej kultury i jej wzorca aksjologicznego nie oznacza ograniczenia wolności czy ulegania przymusowi. Wręcz odwrotnie, wolność wzmacnia kulturowe fundamenty społeczeństwa. „To nie magia prowadzi

jednostkowe wysiłki do społecznie korzystnych celów, ale dobrze skonstruowane instytucje, gdzie reguły i zasady ścierających się interesów i ograniczone kompromisem korzyści zostają pogodzone” [Hayek 1978]. Podobnie wypowiadał się także W. Röpke [1960, s. 93].

Koncepcja F.A. von Hayeka w odniesieniu do transformacji systemowej nie daje właściwej perspektywy poznawczej, ponieważ spontaniczny ład tworzony jest w długim, ponadpokoleniowym procesie i na fundamencie dziedziczonych wartości, który w Polsce był demontowany w okresie PRL. Ponadto tworzenie podstawowych instytucji wymagało państwa i elit, które rozważałyby alternatywne wersje ładu instytucjonalnego.

W koncepcji Hayeka rudymenty odpowiedzialności za wolne wybory i poczucie obowiązku wobec wspólnoty sięgają odległej przeszłości. Tymczasem obowiązek i odpowiedzialność, choć pozostają w ścisłym związku z wolnością, nie są łatwe do określenia. W starożytności odpowiedzialność miała rodowód prawniczy i wiązała się z ponoszeniem konsekwencji prawnych za to, co uczyniło się niezgodnie z prawem. Natomiast obowiązki i powinności dotyczyły poszanowania prawa moralnego uznawanego przez daną społeczność. Oświeceniowa myśl liberalna akceptowała znaczenie obowiązku. Jednak był on stopniowo wypierany jako represyjny i ograniczający wolność. Pozostały obowiązki prawne i odpowiedzialność prawna. Natomiast odpowiedzialność moralna jest refleksją XX-wieczną, choć można odnaleźć jej załączki u Arystotelesa. Szczegółową analizę odpowiedzialności zawdzięczamy fenomenologom. Karl Jaspers pisał, że „wolność należy rozumieć nie tylko jako przewyciężenie własnej samowoli zewnętrznego przymusu, ale także jako przewyciężenie własnej samowoli” [Jaspers 1965, s. 186].

Wracając do transformacji systemowej, w Polsce łatwo dostrzega się obszary samowoli. Przypominanie i wyliczanie tzw. afer nie jest najlepszym sposobem naukowego opisu tego obszaru. Można go bowiem przeszacować lub nie doszacować w zależności od orientacji aksjologicznej badacza. W świetle badań pierwszego etapu transformacji pewne zjawiska są niewątpliwe: powstanie zorganizowanej przestępczości i korupcja na styku sektora prywatnego publicznego oraz czyny wymienione w ustawie o ochronie obrotu gospodarczego z 1994 r. [DzU nr 87, poz. 438].

Ustawa ta określiła odpowiedzialność karną za czyny, które powodują szkody majątkowe dla Skarbu Państwa, innych osób prawnych i osób fizycznych. Enumeracja tych czynów obejmowała:

- nadużycie uprawnień lub niedopełnienie obowiązków,
- utrudnianie przetargu publicznego,
- fałszowanie informacji, niszczenie dokumentacji,
- wprowadzanie do legalnego obrotu środków nielegalnych,
- udaremnianie spłacania wierzycieli przez zakładanie fikcyjnych podmiotów,
- doprowadzanie do upadłości w celu uniknięcia spłacania wierzycieli.

Ustawodawca rozszerzył listę czynów podlegającą odpowiedzialności karnej, ponieważ prawo karne ich nie uwzględniało. Nie trudno dostrzec intencję ustawo-

dawcy, jeżeli wymienione czyny zestawia się z głośnymi przypadkami wykorzystywania wolności gospodarczej w interesie sprawcy, a na szkodę osób trzecich. Objęcie tych czynów odpowiedzialnością karną świadczy o szczególnym natężeniu tytułowego napięcia między wolnością a odpowiedzialnością. Napięcie to miało dwa wymiary – indywidualny i państwowy.

4. Wolność zewnętrzna, odpowiedzialność zewnętrzna a powinności

Indywidualny wymiar napięcia między wolnością a odpowiedzialnością polegał na fenomenie sytuacji, w której obszar wolności indywidualnej był tak pojemny pod względem legalności, iż jego granice mógł określać człowiek kierujący się zasadą, iż dozwolone jest wszystko, co nie jest zabronione przez prawo [Ustawa o działalności gospodarczej, DzU nr 41, poz. 324], a nie zasadą *non omne licitum honestum*. Nie postawię tu pytania o poziom moralny takiego człowieka, ponieważ z badań nad rozwojem moralnym wynika, że przeciętny obywatel utożsamia prawo z moralnością [Kohlberg 1984]. Natomiast potrzebne jest pytanie o jakość elit, które mogłyby znać refleksje filozoficzne na temat wolności, a także rozwój prawodawstwa w krajach, w których nie było przerwy w dążeniu do rozładowywania napięcia między wolnością a odpowiedzialnością. Wiedza w tych dziedzinach była dostępna nawet w okresie znacznego ograniczenia wolności słowa, komunikowania się i wymiany informacji. Wydawnictwo Literackie w Krakowie wydawało wielokrotnie *Książeczkę o człowieku* Romana Ingardena (1972, 1973, 1975, 1987), zawierającą rozprawę „O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych”. Na stronie redakcyjnej znajduje się informacja, iż jest to „lektura uzupełniająca do klasy IV liceum ogólnokształcącego, zawodowego i technikum”. Czytamy tam, że trzeba odróżnić cztery sytuacje, w których występuje fenomen odpowiedzialności: ponoszenie odpowiedzialności, podejmowanie odpowiedzialności, pociąganie do odpowiedzialności i odpowiedzialne działanie. W każdej z tych sytuacji zachodzi związek między sprawcą, jego czynem dobrowolnie, świadomie i celowo wybranym i wynikiem wywołanym przez czyn sprawcy. Odpowiedzialność oznacza, że czyn i jego wynik jest pewną wartością – negatywną lub pozytywną. Ustalenie, czym jest odpowiedzialność, zależy zatem od teorii wartości, które formułują różne odpowiedzi na pytanie o istnienie wartości i o sposób ich istnienia. Ingarden wyjaśnia, że te teorie wartości, które opierają się na subiektywizmie i relatywizmie, oddalają, a właściwie niweczą odpowiedzialność. Należy do nich, zdaniem Ingardena, utylitaryzm, w którym wartości sprowadzają się do wymagań ustalonych przez społeczeństwo i państwo ze względu na ich użyteczność. Odpowiedzialność oznacza wówczas tylko pociąganie do odpowiedzialności. Służy do tego prawo i wymiar sprawiedliwości. Natomiast puste pozostaje ponoszenie i przyjmowanie odpowiedzialności w wymiarze indywidualnym. Również problematyczna staje się odpowiedzialność w wymiarze państwowym – odpowiedzialność za stanowienie prawa i za jego realność.

Można twierdzić, że elity polskiej transformacji nie podzielały stanowiska fenomenologicznego w sprawie statusu wartości. Można być zwolennikiem i orędownikiem dowolnej opcji aksjologicznej. Można zrozumieć dominowanie koncepcji wolności zewnętrznej oraz wolności negatywnej po wielu dziesięcioleciach zniewolenia. Jednak trudniej już zrozumieć filozofa, który w 2007 r. napisał: „wolność jest najwyższą wartością, a na pewno wartością, która stoi przed prawem i ponad nim. Tylko my możemy decydować, kiedy nasza wolność jest nadmiernie przez prawo ograniczona i żadna większość parlamentarna nie ma uprawnień do tego, żeby ograniczać naszą wolność w imię naszego bezpieczeństwa, o ile tych uprawnień nie potrafi niesłychanie jasno i wyraziście usprawiedliwić” [Król 2007].

W świetle tej wypowiedzi dopuszczalne jest nie tylko swobodne korzystanie z luk lub luzów prawnych, ale także działanie wbrew prawu. Ile wolności może mieć wówczas człowiek? Jeżeli wolność jest najwyższą wartością, to wolno wszystko, co jest możliwe. „Największa wolność poddanych zależy od milczenia prawa” napisał T. Hobbes w *Lewiatanie* [Hobbes 1954, s. 194].

Twierdzenie, że wolność jest najwyższą wartością, zostało ogłoszone dziesięć lat po uchwaleniu konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w 1997 r. Z przeprowadzonej przeze mnie analizy treści konstytucji nie wynika, że wolność jest najwyższą wartością, stojącą ponad prawem. Wolność w szerokim znaczeniu zajmuje wysoką pozycję, ale wśród innych wartości. W preambule stwierdzono, że „podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane”, a konstytucję ustanawia się „jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości”. Jednocześnie prawa te wiążą wszystkich stosujących konstytucję ze względu na „zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi”. Z tych zdań wynika, po pierwsze, że nie preferuje się jednej wartości i wymienia się je jako równie ważne. Po drugie, wolność i inne wymienione wartości są wiążące, a więc zobowiązujące dla państwa i wszystkich stosujących konstytucję. Państwo jest zatem zobowiązane do takiego stanowienia prawa i jego wykonywania, które chroniłoby wszystkie wymieniane wartości. Jest zatem możliwe, że powstaną sytuacje, w których ujawnią się napięcia między konkurującymi wartościami.

Przyjmowanie odpowiedzialności jest zjawiskiem (faktem) społecznym. Decyzje, działania i ich skutki wiążą się z odpowiedzialnością poprzez obowiązki sprawy wobec innych. Określenie, iż prawa wiążą państwo i wszystkich stosujących konstytucję, znaczy, że w sytuacjach konkurujących wartości subiektywnie teorie wartości w zastosowaniu mogą doprowadzić do chaosu i anarchii, a tym samym do zanegowania odpowiedzialności w wymiarze państwowym i indywidualnym.

Z analizy treści konstytucji wynika, że na państwo został nałożony obowiązek zapewnienia „wolności i praw człowieka i obywatela” oraz „bezpieczeństwa obywateli” (art. 5). Jednocześnie państwo ma obowiązek ograniczania praw wolnościowych ze względu na „ważny interes publiczny” (art. 22), ochronę „przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka” (art. 30) oraz, gdy jest to konieczne „dla bezpie-

czeństwa lub porządku publicznego, ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, wolności i praw innych osób” (art. 31).

Teorie wartości akceptujące pluralizm zajmują różne stanowiska wobec zależności między wartościami. Rozważając wartości doświadczane przez człowieka, rozumiemy, że warunkiem poznania wartości jest akceptacja człowieczeństwa jako osoby ludzkiej zdolnej do świadomego poznania, dokonywania wyborów i podejmowania działań. Kolejno przyjmujemy, że człowieczeństwo jest wieloaspektowe. W związku z tym możemy próbować wyodrębniać klasy różnych wartości ujawniających się wobec różnych aspektów człowieczeństwa (wartości hedoniczne, witalne, utylitarne, poznawcze, estetyczne, etyczne itd.). Można też podzielić wartości według formalnego kryterium na wartości samodzielne i instrumentalne. Wolność zewnętrzna jako możliwość działania byłaby wtedy wartością instrumentalną, natomiast wolność wewnętrzna byłaby wartością samodzielną. Instrumentalny charakter wolności zewnętrznej chronionej przez państwo nie oznacza, że jej waga jest mniejsza niż innych wartości, takich jak życie, zdrowie i bezpieczeństwo. Są to wartości fundamentalne, od których zależy możliwość urzeczywistnienia innych wartości, np. poznawczych, estetycznych i hedonistycznych. Na państwie spoczywa więc ogólny obowiązek ochrony wolności zewnętrznych, a w konkretnych sytuacjach kolizji między wartościami – obowiązek dokonywania wyboru między samodzielnymi niewspółmiernymi wartościami. Podobnie, każdy człowiek dokonuje wyborów między dostępnymi mu wartościami. Rację ma filozof, twierdząc, że konieczne jest jasne i wyraziste usprawiedliwienie tych wyborów. Jest to warunek jednakowo ważny dla państwa i dla obywateli. Retoryczne jest pytanie, czy można ten warunek formułować tylko wobec państwa. W życiu gospodarczym obszar zewnętrzny wolności działalności gospodarczej został ograniczony przez „ważny interes publiczny”. Osoby gospodarujące mają prawo, aby nie narzucać im zewnętrznego prawa sprzecznego z rozumem. Myśląc o woli, jak Kant, trzeba wówczas wyznaczyć sobie prawo moralne jako prawo rozumu, wyznaczyć sobie obowiązki i poddać się im. Taka myśl znalazła się u podstaw Karty Powinności Człowieka opracowanej w 2000 r. na podstawie 21 postulatów „Sierpnia ‘80” i etyki solidarności ks. Józefa Tischnera. W preambule czytamy: „Osoba ludzka, niezależnie od wieku, płci, rasy i wyznania jest podmiotem zarówno praw, jak i powinności. Niezbywalne prawa każdego człowieka domagają się ich respektowania przez innych ludzi. Nakłada to na nas określone zobowiązania i odpowiedzialność za losy świata”.

Karta Powinności Człowieka obejmuje:

- odpowiedzialność za dobro wspólne,
- respektowanie sprawiedliwości,
- dążenie do poznania i działanie w imię prawdy,
- odpowiedzialność za słowo,
- szacunek dla życia i natury,
- odpowiedzialność za etos rodziny [Tygodnik Powszechny 2000, nr 34].

Podpisali ją: Norman Davies, Bruno Forte, Tadeusz Gocłowski, Józefa Hennelowa, Agnieszka Holland, Jan Nowak-Jeziorański, Siergiej Kowaliow, Janina Ochojska, Krzysztof Piesiewicz, Andrzej Wajda, Krzysztof Zanussi, Andrzej Zoll. Konkludując, należy stwierdzić, że wola jest autonomiczna i wolna, jeżeli wyznacza sobie obowiązki i realizuje je jako odpowiedzialne działanie. Jak wcześniej stwierdziłam za Augustynem, jest to trudne. Rezygnacja z odpowiedzialnego korzystania z wolności oznacza jednak, że pozostaje prawo i siła sankcji prawnych.

5. Podsumowanie

Idea wolności jest przedmiotem refleksji filozoficznej, aksjologicznej, prawoznawczej, a także ekonomicznej od ponad dwóch tysięcy lat. Człowieczeństwo bez wolności wewnętrznej jest niewyobrażalne, ale zewnętrzny aspekt wolności i jego wymiary były i są różnie interpretowane. W XX wieku wolność została poddana refleksji przez pryzmat odpowiedzialności. Wobec wcześniejszego, oświeceniowego projektu absolutyzacji wolności, zwłaszcza wolności gospodarczej, powiązanie wolności z odpowiedzialnością jest wciąż projektem trudnym, wymagającym zrozumienia wolności indywidualnej w kontekście społecznym i uniwersalnym. W artykule pokazano, jak manifestowało się napięcie między wolnością a odpowiedzialnością w okresie transformacji systemowej w Polsce. Przejście do gospodarki rynkowej odbywało się w sytuacji dysonansów: poznawczego, pragmatycznego i aksjologicznego. Ich skutkiem były: rozwijanie przedsiębiorczości nieproduktywnej, polegającej na wykorzystywaniu luk prawnych oraz intelektualna bezradność elit w odniesieniu do relacji między wolnością i odpowiedzialnością. Nacisk na wolność zewnętrzną, uważaną za wartość fundamentalną, opóźnił refleksję etyczną nad porządkiem konstytucyjnym i budowaniem instytucji odpowiedzialnego korzystania z wolności.

Literatura

- Arendt H., *Wola*, PWN, Warszawa 1996, CDN-Komitywa, Warszawa 1987.
Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, PWN, Warszawa 1956.
Arystoteles, *Polityka*, PWN, Warszawa 1958.
Augustyn, *Dialogi filozoficzne*, PWN, Warszawa 1953.
Berlin I., *Dwie koncepcje wolności*, CDN – Komitywa, Warszawa 1987.
Berlin I., *Cztery eseje o wolności*, PWN, Warszawa 1994.
Filek J., *Ontologizacja odpowiedzialności*, Znak, Kraków 1996.
Filek J., *Filozofia odpowiedzialności XX wieku*, Znak, Kraków 2003.
Filek J., *O wolności i odpowiedzialności podmiotu gospodarującego*, Wydawnictwo AE w Krakowie, Kraków 2002.

- Frankfurt H., *Freedom of the will and the concept of a person*, "Journal of Philosophy", LXVIII(1), January 14.
- Friedman M., Friedman R., *Wolni wobec wyboru*, Wers, Wrocław 1989.
- Hayek F.A. von, *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, Chicago 1978.
- Hayek F.A. von, *Droga do niewolnictwa*, Wektor, Wrocław 1989.
- Hegel G., *Zasady filozofii prawa*, PWN, Warszawa 1969.
- Hobbes T., *Lewiatan*, PWN, Warszawa 1954.
- Hume D., *Traktat o naturze ludzkiej*, PWN, Warszawa 1963.
- Ingarden R., *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987.
- Jaspers K., *Wolność i komunikacja*, [w:] *Filozofia egzystencjalna*, PWN, Warszawa 1965.
- Kant I., *Uzasadnienie metafizyki moralności*, PWN, Warszawa 1974.
- Kant I., *Krytyka praktycznego rozumu*, PWN, Warszawa 1984.
- Król M., *W niewoli głupich przepisów*, „Dziennik”, 19-20.05.2007
- Knight F., *The Meaning of Freedom*, „Ethics” 52, 1941.
- Kohlberg L., *The Psychology of Moral Development*, Harper and Row, New York 1984.
- Klimczak B., *Instytucje publiczne i prywatne w procesie transformacji polskiej gospodarki*, [w:] *Zmiany instytucjonalne w polskiej gospodarce rynkowej*, red. A. Noga, Wydawnictwo PTE, Warszawa 2004.
- Landreth H., Colander D.C., *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 2005.
- Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, PWN, Warszawa 1992.
- Locke J., *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, PWN, Warszawa 1995.
- Majka J., *Filozofia społeczna*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1982.
- Mises L., von, *Human Action*, Yale University Press, New Haven 1963.
- Pipes R., *Własność a wolność*, PWN, Warszawa 2000.
- Platon, *Państwo*, PWN, Warszawa 1958.
- Röpke W., *The Humane Economy*, Oswald Wolff, London 1960.
- Scheler M., *Rozważania dotyczące fenomenologii i metafizyki wolności*, „Znak” 1963, nr 11.

Źródła

- Karta Powinności Człowieka*, „Tygodnik Powszechny” nr 37 z 10.09.2000 r.
- Kodeks handlowy*, opracowanie: T. Fijałkowski, Wyd. FiK, Warszawa 1997.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, 1997.

THE TENSION BETWEEN FREEDOM AND RESPONSIBILITY IN THE PERIOD OF SYSTEM TRANSFORMATION IN POLAND

Summary: Transition from centrally planned economy to market economy and the establishment of democratic state were a transformation from oppression in business and public actions towards political, economic, civil and personal freedom. Freedom is one of the oldest ideas connected with human nature and his or her social being. Freedom is also an empirical phenomenon, which is scientifically inquired because of its importance among other values. Transition in Poland which began 25 years ago has been built upon freedom rights. It was parallel with the worldwide renaissance of liberal concepts of economic freedom and private property as well as limited functions of the state. Freedom reached ideal and empirical

primacy against other values and was loosely connected with duty and responsibility. The aim of this paper is to discuss the tensions between freedom and responsibility in transition. Such tension always appears when human has a possibility of choice and action. The paper shows how tension between freedom and responsibility was manifested in the transition in Poland. Transformation to market economy was accompanied by: cognitive, pragmatical and axiological dissonance. Its result was the development of unproductive entrepreneurship, which manifested in using legal loopholes and intellectual inability of elites in accordance with the relationship between freedom and responsibility. Pressure upon external freedom perceived as fundamental value slowed ethical thought on constitutional order and the construction of institutions of responsible use of freedom.

Keywords: freedom, free will, responsibility, transition.